

נספח א: מתוך פנחס גוברין, היינו כחולמים: מגילת משפחה

חגיגת ט"ו בשבט בגולה

בחורף שעבר כבכל שנה, נערכה בחדר הספרים חגיגה גדולה, חג חמישה עשר בשבט. אל השולחן הגדול הצמידו עוד שולחן ופרשו עליהם מפות לבנות, וכל מנורות הבזק שבכל החדרים, התלויות והעומדות, הועברו לכאן. אבא ואמא החלו לערוך את השולחנות ואני ואחי גויסנו למלאכה חגיגית זו.

על גבי טסים ארוכים נערמו פירות שנשתבחה בהם ארץ ישראל: תפוחי זהב, מנדרינות ולימונים, כאשר אבא הסיר מהם את עטיפותיהם התמלא החדר ריחות משכרים חריפים. עמדו קופסאות עץ וקש מלאות תאנים ותמרים, נערמו חרובים, בטנים ושקדים, אגוזים וצימוקים, וזיתים. כל פרי למינהו נשא עליו שלט קטן ועליו בכתב מרובע, שאבא שרטט, שבחו של כל אחד מהם, בפסוקים ובאמרות "ולקחת לך פרי הדר", "התאנה חנטה פגיה", "אמרת אעלה בתמר", "קב של חרובים", "אל גינת אגוז ירדתי", "הגפנים סמדר נתנו ריח", "קחו מזמרת הארץ בטנים ושקדים", "זית רענן יפה פרי תואר". בין טס לטס עמדו בקבוקים לבנים בעלי הצואר הארוך שקוראים להם גרפין, ממולאים ביין אדום וכוסיות צבעוניות, אלו הוצאו מתוך ארון שכיות החמדה של אבא. על שולחן אחד קטן שעליו דלקו נרות גדולים תקועים בפמוטים הונחו האלבומים מארץ ישראל. באחד מהם היו כל התמונות הצילומים והגלויות המצוירות שהגיעו לבית, ובשני בכריכת עץ זית מעבודת "בצלאל" נראו מבעד ניר דק שקוף פרחים מיובשים מהארץ בשלל צבעים, כל שמות הפרחים ומקום גידולם בארץ. וכאשר הועלו כל המנורות והנרות נשטף החדר עם השולחנות הערוכים באור אדמדם, חגיגי. אפילו ארונות הספרים בעלי סבר הפנים החמור, נראו כמחייכים.

בשעה שמונה החלו האורחים הם ונשותיהם ממלאים את הבית, פשטו את אדרותיהם ופרוותיהם והסבו לשולחנות. ומה רבה היתה השמחה כאשר נפתחה הדלת ונכנסה חיקלה טברסקי בת הרבי²¹ ושני בניה, הבכור, יוחנן, ואחיו בן גילי אברהמצ'יק היפהפה והשובב ואחריהם נדחק אחד משמשי החצר עם סל נצרים, והחל להוציא מתוכו בקבוקים של "יין כרמל" שנתקבלו בתרועות שמחה והועמדו במקום מכובד על השולחנות. וזאת לדעת, כי אגף המגורים של חיקלה בת הרבי משמש מעין מועדון ציוני שבו מתכנסים כל בני החבורה, ואבא בתוכם, בכל עת מצוא, בשבת לאחר התפילה, בשעות קיץ עם דמדומים, ועוסקים בענייני ישוב הארץ ובענייני ספרות וסופרים. יוחנן מקריא משיריו וסיפוריו וכולם מנבאים לו גדולות ונצורות ועתיד מזהיר של סופר בישראל. יוחנן יורד לפעמים אל הקלויז להאזין להרצאותיו של אבא ויש לו תמיד השגות והערות לדברי אבא המקבל אותם במאור פנים.

המסובים נתנו קולם בשיר ושרו משירי ציון השגורים בפי כולם "שאו ציונה נס

21 חיה טברסקי בתו של ר' מרדכי משפיקוב, נישאה לכן משפחתה ר' מנחם נחום טברסקי מטריסק (1874-1942). נודעה בפיחותה, ומגיל צעיר נמשכה לספרות ההשכלה. בנה יוחנן טברסקי (1900-1967) הפך לימים סופר עברי.

ודגל", "שם בארץ חמדת אבות". אבא קם ממקום מושבו והחל להרצות על חג ראש השנה לאילנות מנהגים ומסורת ודברי הלכה שהיו נהוגים בארץ, והעביר אותנו לשעה קלה אל אותה ארץ חמדת אבות. הגיעה שעת, אבא קבע כי מכל השירים השגורים בפי, אשיר בערב זה את "אל הצפור".

עמדתי בראש השולחן ליד אבא ופתחתי ב"שלום רב שובך צפורה נחמדת", כולם סייעו בידי וזמזמו אחרי. אך רק התחלתי בית שני ראיתי כי פני כולם החוירו והאדימו ומעיניהם נשקפו הפחד והחרדה, שמא חלילה יש בדעתי לזמר את כל ששה עשר הבתים שבכל אחד מהם ארבע שורות וחרוזים עניין לשעה ארוכה, בעוד השולחנות ערוכים בכל טוב והם לא טעמו עדיין אפילו כזית. מיד נחה עלי הרוח, נעשיתי קל כנוצה, התרוממתי באויר ובמעוף כביר טסתי על פני כל הבתים והשורות ושירתי צנחה על הבית האחרון, אחרון, "כבר כלו הדמעות כבר כלו הקצים". היתה זו מעין נחמה ותקוה: אל תתעצבו אל לבכם אל ייאוש, הגאולה קרובה. ראיתי את השמחה שנהרה על פני כולם ואת חדות הגיל שבעיניהם וזכיתי למטר של תשואות שהנה גאלתי אותם מייסוריהם ומדווייהם שהיו צפויים להם חלילה וכולם שבחו והללו את שירתי. אף אני השתתפתי בשמחה הכללית, שהנה עוד מעט ואוכל לטעום מכל המטעמים. וביחוד כי שחררתי את הצפור הקטנה שעמדה רתוקה אל חלוני, הטמינה את ראשה הקט בין כנפיה, רעדה מקור וכפור והקשיבה לשירתי. וכאשר שמעה את המלים האחרונות "שלום רב שובך צפורה היקרה, צהלי נא קולך ורוני", הוציאה את ראשה הקט זקפה אותו, התנערה מפתותי השלג והכפור, נקשה בחלון לאות תודה ופרידה, נפנפה בכנפיה, התרוממה וטסה אל הארץ החמה היפה, בה ינץ השקד התומר.

אל הרינה ואל התפילה

.1

בגימנסיה הופיע מורה חדש לשירה וזמרה, קרילנקו. קומה בינונית, גוף רחב מלא ודשן, פנים מלאות בהירות, עיניים אפורות ותסרוקת בהירה עם פסוקת. לבוש היה במקטורן רחב פתוח לרֶנְחָה, חולצה רקומה, ומכנסים רחבים נתונים בתוך מגפיים. הוא עבר מכתה לכתה, תר וליקט נערים ונערות למקהלה, וגם לכתתנו הגיע והחל במבחן: - תגיד, דו רה מי פה סול, וכך בין פה לסול, מצאתי את עצמי במקהלה. סווגתי בין האלטים ולא עברו ימים רבים ונתכבדתי בתואר סולן. למרות שהייתי ממלא תמיד את הבית בשירים ופזמונים ומטריד מדי פעם את בני הבית ודוחק בהם שיסייעו בידי וישירו אתי יחד, אך הפעם היה הכל שונה. המקהלה שכתה את לבי, חבורה גדולה המשמיעה מנגינה אחת בארבעה קולות בקצב מהיר, בקצב אטי, בקול ותרועה ובנימה חרישית, והקולות משתלבים אחד בשני, מתמזגים והופכים להרמוניה נפלאה המרטיטה ומרעידה את נימי הלב. והכל לפי תנועות ידיו, רמזיו ומלמוליו של המורה המנצח.

המקהלה היתה מגוונת ביותר, החל מבחורים ובחורות מהכיתה השביעית והשמינית ועד הקטנים, מהכיתה המכינה, שהיו שרים בדבקות רבה. היינו מתכנסים אחת לשבוע,

ביום הראשון לפנות ערב, באולם הספרייה ועמדנו בחצי גורן. קרילנקו היה מוציא מכיסו העליון שבמקטורן את הקולן, נוגס בו, מצמידו לאוזניו, משמיע נהימה, פושט את ידיו, נותן לנו את האות ומיד פצחנו בשירה. שרנו שירים פטריוטיים בקצב ובעצמה רבה; פתחנו בשיר הלל למולדת:

גדולה את רוס ורחבה
את מולדת אהובה
קוד וכפור הוא לבושך
אך הלב לוחט בקרבך.

שרנו משירי הוולגה, על סטנקה רזין²² וספינותיו, ועל "יום בורודינו"²³. שרנו קטעים מהאופרות דמון, רוסלאן ולודמילה ובוריס גודונוב.²⁴ שרנו שירים נוגים, צלילים ערבים שנתמשכו "השמש עולה ושוקעת" או "ערב חרישי יורד עלינו". אהוב היה עלי השיר "פעמוני ערבית" כאשר האלטים והטנורים שרים, בעוד שהבאסים והסופרנו משמיעים צלילי פעמונים ובאולם מתפשטת תהודה רועדת.

צלצל פעמוון ון ון
ביס בם, ביס בה, ביס בם
בערביי י י ס ס
בם ביס, בם ביס, בם ביס
מעורר המוון ון ון
ביס בם, ביס בם, ביס בם
געגעיי י י ס ס
בם ביס, בם ביס, בם ביס.

היינו מסיימים בשיר לכת עליו, אחד מהם היה על "מסע הקרב של הנסיך אולג" ועל מלחמותיו בחאזארים.

עת יצא אולג למסע הקרב
לנקום בחאזארים הנבערים
באש העלה שדות וכפרים
ולחרב הגיר תושביו
הכו בתופים, הריעו חצוצרות באון
האויב נס ולנו הנצחון

22 סטנקה רזין-הטמן, ראש כנופיית קוזקים וצמיתים נמלטים שהנהיג מרד עממי על נהרות הרון והוולגה. הוצא להורג ב-1671.

23 יום בורודינו - 7 בספטמבר, יום המציין את ניצחון הרוסים על צבאות נפוליון בקרב בורודינו, 1812.

24 דמון (השד) - מאת אנטון רובינשטיין (1819-1894); רוסלאן ולודמילה - מאת מיכאל איוונוביץ' גלינקה (1804-1857); בוריס גודונוב - מאת מודסט פטרוביץ' מוסורגסקי (1839-1881).

בעד הצאר התהילה והאמונה
הריעו בקול הורה! הורה! הורה!

בבית שמעתי מדי פעם שיח לוחט על ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי: "הכוזרי אומר, הכוזרי אומר". ידעתי את האגדה על האגרת ששלח חסדאי אבן שפרוט אל מלך הכוזרים, אשר התגייר וגייר את כל עמו ונקרא שמו בישראל יוסף. לא היה בלבי צל של ספק כי משעה שהכוזרים התגיירו וקיבלו עליהם עול מלכות שמים, נטלו טלית ותפלין ומיהרו לבית הכנסת להתפלל שחרית, מנחה ומעריב. לא העליתי על דעתי שיש איזה קשר בין הכוזרים, יהודים כשרים וחרדים על מצוה קלה כבחמורה ובין החאזארים, עם למוד מלחמה ששכן במחנותיו ואהליו לאורך נהר הוולגה וחופי הים הכספי, עם כובש ומכניע ורודה בעמי רוסיה מאות בשנים, עד שקם להם, לרוסים, פודה ומושיע, הוא הנסיך אולג. המנגינה העליזה סחפה אותי, את כולי, שרתי בהתלהבות רבה וצרחתי עם כולם הורה! הורה! הורה!

2.

קוי החזית נשברו והאויב החל לחדור אל תוך המדינה. מהערים הסמוכות לחזית החלו לעקור אל פנים המדינה מוסדות ממשלתיים, אוניברסיטאות וגימנסיות על מוריהם ותלמידיהם, וכן תושבים רבים. גם הגימנסיה שלנו קלטה רבים, נוצרו כתות מקבילות, לעתים הגיעו לשלוש, ארבע כתות מקבילות, גדלה הצפיפות בגימנסיה. אך גם בבית הספר של אבא רבתה הצפיפות. נתוספו תלמידים רבים מאותם העקורים שהוריהם דאגו להם שימשיכו להתמיד בשיעורים בעברית. עם הזרם הגיע לעיר, מאחת הערים הגדולות, חזן מפורסם, או כפי שנקרא הקנטור קריקונוב, ומיד קבעו לו מקום כבוד בבית הכנסת הגדול. מכיון שכל תפילותיו היו ערוכות למקהלה, החל מיד לתור אחר "משוררים" נערים ואברכים יודעי שיר ואוהבי שיר. עוף הוליך את הקול שיש לי "קול" ושלה שליח לאבא לאמור: שמוע שמעתי כי לבנך יש קול נאה, תנה לי את בנך יקירך וישמש בקודש. וכך נצטרפה מקהלה של כעשרים נערים ואברכים, ולי נתוסף עוד ערב אחד בשבוע של זימרה. אך כאשר הגיעו ימי החופש, וככל שקרבו ליילי סליחות וימים נוראים, לא נשאר לי, כמעט, ערב אחד פנוי.

היינו יושבים ערב ערב באחד האגפים של בית הכנסת הגדול, ליד שולחן ארוך, משננים וחוזרים על התפילות. הקנטור היה מביא עמו לחזרות כרכים כבדים של תוים, תפילות של גדולי החזנים המלחינים, זולצר, לבנדובסקי, מינקובסקי,²⁵ והיה חוזר אתנו על כל קטע מספר פעמים, מתיגע אתנו הרבה עד שהוציא מתוכנו את המיטב. אף הוא היה שולף מכיסו העליון של הזיג את הקולן, נוגס בו נגיסה עמוקה, מצמידו לאזנו הימנית ומשמיע המיה דו סול סול, פושט ידיו, מורידן בתנופה ומיד

25 שלמה זולצר (1804-1890), חזן ומלחין בווינה; לואי אליעזר לבנדובסקי (1821-1894), מלחין יצירות חזנות, מנצח על המקהלה בבית הכנסת החדש בברלין; פנחס מינקובסקי (1859-1924), חזן ומלחין, פעל בעיקר באודסה.

פצחה המקהלה בשירה. שרנו גם כאן בארבעה קולות ולכל קול היה לו סולן משלו. אני נבחרתי כסולן בין האלטים שהייתי כבר רגיל אליו ושהפך כמעט למקצוע. יושבים היינו עד שעה מאוחרת בערב, ובנות העיר מהבתים הסמוכים הצטופפו ליד החלונות הפתוחים, המוארים, ומיד, בטרם השמענו תפילותינו מעל הדוכן, כבר פשטו המנגינות בכל העיר.

3.

הגיע ליל כל נדרי, בית הכנסת היה מלא מפה לפה, עמדו בצפיפות. האולם כולו הוצף באורות רבים ששפעו מהנכרשות שהשתלשלו מהתקרה ומהנרות הרבים שדלקו מעל עמוד התפילה, ליד ארון הקודש, ומעל הבמה. החצר והגן היו מלאים נערים ונערות וראשיהם נשטפו באורות שבקעו מהחלונות הפתוחים. הופיעו גם אנשי הרשות כהרגלם מדי שנה ובהם שר המחוז, המושל הצבאי, מפקד המשטרה, נשיא בית המשפט ראש העיריה וכל אחד במדים מפוארים לפי תארו ודרגתו. הופיעו גם נגידי ועשירי העיר הבאים לכאן רק בליל הכפורים, הם באו בצילינדרים מבהיקים. עמדנו בשתי שורות על גרם המעלות של ארון הקודש, טליתות צניפה על כתפינו וכיפות משי לבנות לראשינו. ממרום עמדי הסתכלתי על ראשי הקהל הרב שהצטופף בתוכו, וכולם נשאו את עיניהם אלינו. שוטטתי בעיני וראיתי את אבא ושני האחים שלי לידו, ואת אמא ראיתי שישבה ליד המעקה בעזרת נשים.

ליד עמוד התפילה עמד החזן, כולו דרוך ומתוח והעיף מדי פעם מבט אלינו, כן, כולנו עמדנו בפני המבחן הגדול. שלוש דפיקות מעל שולחן הבמה היסו את ההמולה הרוחשת, הושלך הס, עמדה דומיה מתוחה. פתח החזן בקול רועד ונכנע "אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה" ואחריו חזר הקהל כים גועש. החזן שר והכריז "על דעת המקום ועל דעת הקהל" ופתח בנגינה עתיקת היומין, "כל נדרי" וכל הקהל החזיק אחריו, חרדת אלוהים היתה נסוכה על פני כולם. וכאשר נתן לנו את האות, בקעה שירת המקהלה, תפילות וזמירות של ליל הכפורים. הסולנים השמיעו את הקטעים שלהם ואני שרתי את הקטעים המיועדים לי. דרך ארוכה של תפילות עברנו ללא כל תקלה, חלה הפסקה קצרה והתכווננו למזמור האחרון, "לרוד מזמור מי יעלה בהר ד". במזמור זה הייתי אני המוביל, כשאני שר קטעים קטעים והמקהלה עונה אחרי "שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי עולם, ויבוא מלך הכבוד". שרתי בקול צלול ורם, נשאתי עיני אל החלונות הקטנים הצבעוניים, אל הכפה המצוירת, שם נראתה הקשת בכל שלל צבעיה, מבעד לעננים הורודים בקעו קרני שמש לכל העברים. נישאתי אל על עם צלילי הקול עם לחן התפילה, דומה היה לי כי אני שומע צלילי שערים נפתחים, שמעתי צעדים מתקרבים, רוח חמה נשבה עלי, הוא קרב הוא בא עוד מעט ויופיע, לבי פעם מרוב התרגשות, אך לפתע התפרצה המקהלה וצנחת למטה. מצאתי את עצמי עומד על גרם המדרגות, ראיתי שוב את הקהל שעמד צפוף והאזין. הרכה שבחים הרעיפו עלי באותו ערב, גם אבא ואמא, בלכתנו הביתה, שיבחו מאד את שירתי.

.4

וכאשר חלפו גשמי הסתיו והחלה נושבת רוח קרה מקפיאה, התחדשו חזרות המקהלה בגימנסיה. הפעם הן היו תכופות יותר עם מחזור שירים חדש, והן נערכו בכנסיה. תחושה מוזרה אפפה אותי כאשר נכנסתי לראשונה אל אולם הכנסיה, אל החלל הגבוה שחצה את כל קומות הבניין. על הקירות הלבנים המבהיקים היו מצוירים איקונין בשפעת צבעים, כל אחד והילת זהב לראשו, כתובות באותיות קיריליות וצלבים של זהב. בין שני חלונות צרים וגבוהים עמד צלב גבוה ועליו ישו הצלוב, פניו היו חיוורים וראשו שמוט על חזהו.

השירה כאן היתה שונה, ביחוד אותם שירים ממושכים עגומים מלאי געגועים שאליהם היתה מצטרפת נגינת העוגב. המנגן השמיע צלילי כשעיניו עצומות והצלילים הממושכים התמזגו עם הקולות והפכו להמיה אחת ערבה שעלתה ונישאה מעלה מעלה אל הכפה הגבוהה, אל החלונות הקטנים הצבעוניים שבכפה. הצלילים המו וצנחו מטה, התפשטו בכל האולם, התרפקו על הקירות, הרעידו את האויר ואת הלב. חשתי שאני כולי עטוף בהם ובתוכם והם מלטפים אותי.

ערב אחד, לאחר חזרה כללית, פנה אלי קרילנקו:

- שמעתי, מספרים, כי אתה מנעים זמירות במקהלה בסינגוגה, אולי תואיל להשמיע לנו אחת התפילות שלכם.

עמדתי נדהם, מופתע ונבוך. הרהרתי רגע, חככתי בדעתי, כאן? בכנסיה? בין הקירות המעוטרים בצלבים? בין האיקונין? להשמיע תפילה קדושה? אך באותו רגע ניקרה אי שם מחשבה במוחי; אולי היה זה קסם האתגר, אולי? שמא? דוקא משום כך, תשמענה הקירות האלה פעם אחת, אולי פעם יחידה לחן תפילה זכה, מלים קדושות. כולם השתערו עלי ודחקו בי וביחוד הבנות: תשמיע! תשמיע! גדול היה הפיתוי, גבר עלי יצרי ונתתי קולי בשיר:

שאו שערים ראשיכם והינשאו פתחי עולם
ויבוא מלך הכבוד.

הכנסיה היתה לוטה באפלולית, אורות בודדים ריצדו בפינות, הצללים עטו על האיקונין. נדמה היה לי כי כל הקדושים שעל הקירות חפו פניהם. המלים, השירה, הצלילים, כאילו טפחו עליהם בעצמה רבה. ואילו בפניו של פסל העץ, בפני הקלף של ישו עטור הקוצים, הורגש איזה זיע, נייע. כעין חיוך מריר, רפה, פשט על פניו ובזוויות שפתיו. הצלילים, המלים המוכרות השגיבות הלמו בראשו, וחדרו אל תוכו, לחן התפילה וההודיה נישא אליו ממרחקים, מימים קדומים, דומה היה כי עוד רגע קט תפקחנה עיניו העיפות וירם ראשו השמוט. כאשר סיימתי, רעמו מחיאות הכפים וקריאות עוד הפעם! עוד הפעם! ראשי הסתחרר, איבדתי את השליטה על עצמי ושרתי שוב ושוב. לאט לאט הצטרפה אלי כל המקהלה בליווי של זמזום חרישי שהלך וגבר, גם המנגן בעוגב הצטרף אלינו בצליליו העמוקים הממושכים. כאשר סיימתי לאחרונה, בקשו כולם לדעת את תכנה של תפילה זו. הסברתי להם כי זהו אחד ממזמורי דוד

המלך שהיו שרים בבית המקדש ונקרא "פתחו שערים". הייתי גבור הערב, אולם בלב עמדה צינה, לא הייתי שלם עם עצמי, חזרתי הביתה ברוח נכאה, הרהרתי והתיסרתתי, הן עשיתי מעשה שלא ייעשה, חיללתי את הקודש. לא סיפרתי בבית דבר על "נצחונותי" והייתי במבוכה גדולה.

.5

בגימנסיה הורגשה תכונה רבה לקראת הנשף הגדול שיערך החורף בליל "השנה החדשה", ושכל הכנסותיו לטובת "האגודה למען האינפואלידים". את קיר העץ שחצה בין אולם ההתעמלות ובין אולם הריקודים פרקו, ונוצר משטח אחד גדול שקישטו אותו בשלל סרטים וצבעים, הוקמה במה גדולה לתזמורת ולמקהלה. באותו ערב, הוארו כל חלונות הבנין על כל קומותיו וזר של אורות עטר את הבנין מבחוץ. היה נדמה כי כל הבנין עולה באש אשר הבהיקה והאירה את כל הסביבה עד למרחוק. הקהל נהר אל תוך הבנין שעמדה בו המולה חגיגית. שומרי הסף פשטו מנשים וגברים מעילי פרוה, פני כולם צהלו, להגו, צחקו וזרמו אל תוך האולם הרחב שהתמלא והלך. היו כאן כל אנשי השררה, האזרחי והצבאי, פקידי ממשלה ובעלי אחוזות מהסביבה, הם ונשותיהם. הגברות הופיעו בשלל שמלות משי מרשרשות ושמלות קטיפה שכוסו בשרשרות זהב, בשעוני זהב, צמידים, פנינים ויהלומים נצצו והבריקו, באויר נישאו ריחות בושם. המארחות לבשו חליפות אפורות ושביסים לבנים עם צלב אדום עליהן. היו כאן כל המורים והמורות והבנות מהמחלקה השמינית שאי אפשר היה להכירן, בן לילה הפכו לעלמות חן. קצינים ופרחי קצונה כרכרו סביבן במגפיהם הנוצצים, בחליפות שרר מהודקות לגופם וקשקשו בדרכנות המצלצלים. היה קהל יהודי רב, מנכבדי העיר ועשיריה.

הנשף נפתח בהמנון "אל מלך נצור", כל הקהל שר בדבקות ובעמידה. על הבמה ניצבו המקהלה והתזמורת שהשמיעו כל אחת לחוד או ביחד מחרוזת שירים ומנגינות במשך שעה ארוכה. עם גמר החלק הרשמי, עטו כולם על המזנון שהיה משופע במאכלים חמים, בעוגות בנות שלוש קומות, בתופינים ומגדנות, בפירות ומשקאות, וודקה, קוניאק ויינות משובחים שנמכרו במחירים מפולפלים. הגברות המארחות כיבדו גם אותנו, המקהלה והתזמורת, בכיבוד נאה. על ידי הכרוז נפתחה ההגרלה לפי "השיטה האמריקאית" מי מוסיף? (קטו בולשי) מכרו תמונות, פרוות, תכשיטים. כאן הראו את כוחם וגבורתם הקבלנים, ביניהם מספר ניכר של יהודים, אשר התעשרו עושר רב ופיזרו ממון רב, מעין תרומה למאמץ המלחמה ושטרות הכסף נערמו ערמות ערמות על הטסים.

ובעוד ההמולה והצהלה גוברים ועולים, הסתדרה שוב התזמורת על הבמה ולפניה ניצב קרילנקו. לידו עמד הפעם המורה לריקודים כפי שנקרא "הטנצמייסטר", לבוש היה זיג שחור, מכנסים צרים הדוקים, חזיה לבנה, עניבת פרפר וכסיות לבנות. הוא ספק בכפיו והכריז:

- "גבירותי ורבותי, יש לי הכבוד להזמין אתכם לוואלס הראשון, אשר אותו נרקוד לפי מנגינה שהלחין והתאים לתזמורת, מיועדנו ברוך הכשרון מר קרילנקו! הסתדרו

זוגות זוגות! קרילנקו השתחוה בפני הקהל שקבל אותו בתשואות רמות. ובעוד הזוגות מסתדרים, פשט קרילנקו את ידו, נתן את האות והתזמורת פצחה בנגינה שתחילתה היתה רווית געגועים, כמיהה וערגה והפכה לסערה עליזה מסחררת. רעמו החצוצרות, המוטרומבונים, תופפו התופים, השיקו המצלתיים. ישבתי נבוך ונדהם, הלחן היה של התפילה "שאו שערים ראשיכם", אך המנגינה העליזה סחפה גם אותי. המילים הפכו לצלילי נחושת, לצלילי כסף של החצוצרה, להמיית התופים והמצלתיים. המלים בקעו מכל הכלים בתרועה גדולה. הזוגות סובבו, הסתחררו. שמלות המשי והקטיפה רשרשו, דרבנות צלצלו, המנגינה נסכה שכרון קל. כולם חייכו, צהלו, התמוגגו. נשים ובנות נשענו קלות, חבוקות בזרועות הגברים ותוך כדי ריקוד החלו לפזם את המנגינה טר לה לה לה. הטנצמייסטר נופף בשתי ידיו הלבנות, כנפי הזיג התעופפו באויר והשמיע מדי פעם "אגוש! אדרואט!"

הסתיים הוואלס הראשון והקהל פרץ במחיאיות כפיים סוערות ובקריאות "עוד הפעם! עוד הפעם! בראו קרילנקו! בראו." הוא השתחוה ופניו זהרו, הוא חגג את נצחונו וקצר את כל התשואות, ואלי זרק מבת חטוף, ערמומי, חייכני, ושוב רעמה התזמורת והסחרחורת החלה מחדש.

מאותו ערב פשטה המנגינה בכל רחבי העיר בלבוש החדש ובשם שניתן לה על ידי המלחין "פתחו שערים". ניגנו אותה ורקדו אותה בכל נשף ובכל מסיבה, פזמו ושרו וכל אחד ראה בה מהרהורי לבו "פתחו שערים". אף אני הרהרתי על אותה דרך ארוכה שעשתה תפילה זכה שירדה ממרום שבתה מגרם המעלות של ארון הקודש, פשטה את טלית הכהונה ולבשה גלימה ססגונית ויצאה בתרועה גדולה אל ההמונים, והיא משמחת לכב אנוש. הרהרתי, אולי לא היתה זו ירידה כלל? עלתה בי מנגינה אחרת, מזמור אחר שאף אותו שרנו בדבקות גדולה, בצהלה ובשמחה ובקצב מסחרר: הללוהו בתקע שופר, הללוהו במינים ועוגב, הללוהו בצלצלי שִׁמְע, הללוהו בצלצלי תרועה כל הנשמה תהלל יה, הללויה!

ריקוד ראשון על הגבעה

הסתדרנו צמדים, צמדים, שלישיות. על הכתף טוריה או מכוש. צעדנו בחורים ובחורות. נפרדתי מעין-חרוד מתוך הרגשה שכאן כבר קיים ישוב של קבע הומה, תוסס וצמא פעולה, ופנינו אל השממה, אל ארץ לא נושבת. צעדנו בדרך העפר במדרון של הר הגלבוע. צעדנו על צרורות אבנים, רק שיחים בודדים מכסים את הסלעים האפורים. נשמעה שירה "אנו עולים ושרים, אנו עולים, שרים ועולים..."

לא עברה שעה קלה ומרחוק בצבצה עלתה כמו מבטן האדמה גבעה, גבעה עגולה כמו פֶּה, במרחק מה מהר הגלבוע. דרך העפר הצרה מתרחבת. ערבים על חמוריהם יורדים מהכפר שעל ההר. העמק נפרש לפנינו, עד לאופק המכחיל. אנו יורדים מדרך העפר, צועדים וקרבים אל הגבעה בשביל צר, בין קוצים ועשבים שוטים, שביל שזה עתה, בזה הרגע, נסלל על-ידי הצועדים לפנינו. שביל צר חדש טרי על אדמה שחורה... הגענו לראש הגבעה. השקפנו על פני כל הסביבה, היכרות ראשונה עם הנוף, אשר מכאן ואילך ולימים רבים זו תהיה חלקת המולדת שלי, שלנו. ועד שאנו עומדים

ומסתכלים וכולעים אל קרבנו את הנוף הסובב אותנו, כבר נשמע שקשוק טוריות, הלמות מכושים, מיישרים את פני הגבעה שתהא לה צורה. מסקלים אבנים, עוקרים שיחים וקוצים בגובה בן-אדם, כולם מסתערים עליה, ליישר! ליישר! הורדתי את הטוריה מעל כתפי ונבלעתי בתוך החבורה הסואנת המתרגשת. כולם צוהלים, כולם מחייכים, צוחקים, שרים ושוקדים על המלאכה. מגע ראשון עם האדמה...

נחנו שעה קלה וגוש האדם שרביץ מסביב לדוֹדים החל להתרומם, וכבר הסתדר עיגול קטן שהלך והתרחב. נצמדו כתף אל כתף ופשטו הזרועות והעיגול סובב סובב ואינו פוסק. הרגלים שעטו ואני צורה יחד עם כולם: "אל יבנה הגליל, אל יבנה יזרעאל. גדוד יבנה הגליל, גדוד יבנה יזרעאל". העייפות פגה כלא היתה, העיגול סובב. הועלתה מדורה גדולה ואנו סובכים אותה. הצטרפו אלינו הבנות, העיגול סובב והשירה בוקעת ומתפשטת על פני כל הסביבה המוארת באור אדום של המדורה, והיא מתלקחת וגוברת. הריקוד אינו פוסק והפנים לוחטות. השמש כבר שקעה מעבר להר הגלבוץ שהטיל עלינו את צלו הכבד. ירד הלילה. בכפרים הערביים הנראים מעל פסגות ההרים ואלו שבעמק אין רואים שביב של אור. הם שקועים כבר בשינה עמוקה, ואולי הם מציצים אל הגבעה, אל המדורה הלוהטת, אל האש האדומה המתלקחת מדי פעם וגוברת, אל הדמויות המתנועעות. וזליג שטורמן מהדור הצעיר של "השומר", שהיה ממונה על סדרי הבטחון, גבה הקומה, לבוש מדי צבא וכובע אוסטרלי לראשו, העמיד את שומרי הלילה מכל ארבעת עבריה של הגבעה ורובים בידיהם, ובחצות פתחו ביריות באויר למען יראו וידעו השכנים ולא יעזו לשוטט כאן ולהציץ אל תוך המחנה. והם ראו ושמעו גבעה פולטת אש, ולא הבינו מה מתרחש כאן על אותה גבעה שהיתה מוזנחת שנים רבות. מה לילה מליל, מי הם הבאים, הרוקדים, היורים, מי מעורר גבעה זו מתרדמתה הארוכה, מי הם אלה המתנועעים.

הגענו לשיא של התרוממות רוח. עד כדי שיכחה עצמית, איש לא דאג להקמת אהל, כי מי זה יכול היה לעמוד בפני הקסם והשכרון של הריקוד, של המעגל הסובב, של הרגלים הרוקעות, השועטות, ושל הזמר העליון. העייפות גברה, נשרו אחד אחד, וצנחו על אותה ערמה גדולה של אהלים, חבלים ושקים. השינה היתה עמוקה, ומיד נשמעה נחרת הישנים.

חבלי שפה

השפה הרוסית והשירה הרוסית שולטות ביד רמה. זאב ובילקה משוחחים ביניהם רוסית. זאב מתלונן לפני שכל אותן מילות חיבה שהוא קורא לבילקה לא ניתנים כלל לתרגום עברי, ואין להן בעברית שום ממשות. זה לא אותו הטעם המיוחד: "יונתי" "בוסקה" "פרוסה קטנה שלי" ועוד ועוד מילות חיבה בלי סוף, אם כי הוא מעדיף עם כולם לדבר עברית, היידיש אינה שגורה אצלו.

מאבק בלתי פוסק מתרחש לפני עיני ואוזני בין שלוש השפות, רוסית, עברית יידיש. בדרך הטבע מאליו. היידיש, יוצאי העיירות הקטנות קשה להם להפרד ממנה שהרי כל חיותיהם, כל זכרונותיהם מהבית, מבני הבית, מאנשי העיירה ומהעיירה ואירועיה קשורים ואחוזים בשפה זו. ולה סגנונות רבים וניבים רבים: יידיש ליטאית, רוסית,

אוקראינית, פולנית וגליצאית. אני מגוי על ההיבראיסטים, ומדבר רק עברית, שהיא גם שפת ילדותי ונעורי, ושפתו של אבא. בה דיברנו, אותה למדנו, בה קראנו. ואני גם בתפקיד, המורה לעברית של בילקה והמדריך שלה בקריאה ובדיבור, ומתקן את כל שגיאותיה.

אולם עם כל חיבתי לשפת היידיש החמה הרכה, שפת הבית, שהיא עדיין רוטטת באוויר, ויש לי הנאה להקשיב לסיפורו של אחד הבחורים, נדמה לי שהיא כבר מפרפרת פרפורים אחרונים, היא הולכת ונעלמת, היא גוססת, כוחותיה אוזלים והולכים. אמנם היא עדיין שמורה ונזכרת בשיר ובזמר אולם היא הולכת ונעלמת ממש לפני העיניים, כנראה שאין לה נקודת אחיזה. העברית חודרת מבעד לחורים והסדקים, היא מצויה על קרקע טבעית, וישנם גם מספר לא מועט של הבראיסטים שרופים שלא יוציאו מפיהם חלילה הגה לא עברי, והם הדואגים להשריש את השפה בחיי יום יום, לתרגם מושגים וליצור מושגים חדשים. נפתחו שיעורי ערב לעברית, והבנות במיוחד באות, לומדות, ועושות מאמץ מיוחד לסגל לעצמן את הדיבור את המשמעות. באים הבחורים ולומדים ועושים מאמץ. הבחורות מאזינות רושמות ומתעייפות והולכות. ניתן לשמוע מעין שיח רעים: "איזה שפה היא זאת, ברברית, אני אף פעם לא אוכל ללמוד אותה ולהשתמש בה, שפה אסיאתית".

טוען כנגדו הבחור השני: "נו אתה ראש כרוב כמוך תלמד תלמד, צריך קצת להזיע, זה לא מכוש, זה לא טוריה".

טוען הראשון: "הנה אוסיף שלנו דיבר רוסי, נאם רוסי".

"לא כי" טוען השני: "אוסיף שלנו דיבר עברית, כתב עברית, אמנם בקושי אבל התאמץ והתגבר".

העברית מתפשטת והולכת וישנם מילים, מושגים, שנוצרו בעברית ואין לה מנוס מהם: חדר אוכל, מטבח, צהרים, אהל, מרק, דייסה, מכוש, טוריה, סידור עבודה, מזכירות. ונוטים אותם תוך דיבור רוסי לפי כללי הדקדוק הרוסי: בחדר האוכל, לחדר האוכל, מחדר האוכל, והכל יוצא מפיהם באורח טבעי, ונוצרות מילים בנות תערוכת: שומרניק, תרבותניק, פריודקה. השירה הרוסית שולטת ביד רמה, אי אפשר בכלל לחיות בלעדיו אפילו יום אחד. אותו ניגון ערב, נוגה ממושך. שרים אותן במקהלה, בצוותא וחברותא בארבעה קולות, אין להן מתחרה לאותן מנגינות השגורות בפי כולם.

ובדלית ברירה מתחילים לתרגם לעברית שירים אלה, והם פושטים מכאן אל כל רחבי הארץ, או שהרוח מביאה אותם מאי-שם ואין איש יודע מי דאג לכך, מי תירגם. הכל מתקבל ומושר באורח טבעי.

לזכרו של טרומפלדור:

קדרו קדרו פני השמים

ורוח עז נשב

קבלו קבלו הרי אפרים

קורבן צעיר חדש.

שיר מלחים:

היי מרים היי מרים
היום פה מחר שם
היי מרים מרים מרים
את טיפשה ואני חכם.

שיר הקוזקים:

מעבר להר מעבר לגיא
חלוצים רוכבים
היי היי אכול ושתה
חלוצים רוכבים.

השפה היידיית המעורבת במילים ומושגים עבריים נעלמת והולכת, היא עוד מהדהדת בספור, בכדיחה אך היא נעלמת. היא נשארה שמה בגולה מאחורינו, נדחקה לקרן זוית עזובה יתומה, מבוזת ונכלמת, שפת הגולה. משונה וטבעי כי שתי השפות, הרוסית והעברית, נקלטו באופן טבעי. נראים הדברים כי שתי שפות אלה קשורות במולדת, באדמה, ובעבודת האדמה, בקרקע בשרשי האומה, של כל אומה, שתיהן יונקות את שרשיהן את לשון מהאדמה, מהשדה, והן עולות וצומחות לעין השמש הרוח והגשם, בעוד שהידיש חסרה את כוח יניקתה וצמיחתה.

אך בכל זאת אין נפרדים ממנה בשעה של געגועים, ואין השירה בציבור מקפחת אותה, והיא תמיד נזכרת לטובה במסיבה, בליל שישי, או בחברותא, ליד השולחן בלילי שישי או במוצאי שבתות, לכאן מגיעה שעתו של החבר ינאי שקולו ערב והוא שר במתיקות מיוחדת, חרישית, ואנו מקיפים אותו והוא משמיע לנו צרור שירים עממיים, ואנו מפזמים אחריו ונהנים הנאה מרובה. שיר נוגה על הבן הבכור שנדר לאמריקה והשאיר אחריו את אימו האלמנה אי-שם בעיירה נידחת, את אחיו הצעירים ואת אחיותיו, וחוסך פרוטה לפרוטה עד שיבוא יום הגאולה והוא יביא אותם אליו, ויוציאם מעבדות ומשפלות לגאולה ולחרות.

טייערע מאמע טייערע מוטער
דו מיין טייער כשר הארץ
צו וויסט דו וו איך וויין אזוי ביטער
און ווי טיע איז דא מין שמארץ.

אמא יקירה אמא חביבה
את משוש לבי אמי הכשרה
כמה אני בוכה ומתגעגע אליכם
וכמה דווה לבי עלי
והוא מזכיר לה כי היאהרציט
של אבא ז"ל הוא ביום השני

של חג השבועות וכאשר
תבקך את קברו תמסור לו
בשמו את מיטב הברכה והשלום.

מנגינה עצובה רוויה כיסופים וגעגועים, שומעים אותה ברטט וברעדה. פה ושם צעיר או צעירה מנגבים עיניים, דמעה נוצצת, אמא, אבא, היכן הם? מה איתם? אני יושב ליד זאב והוא כולו קשוב ודרוך, ומלווה בקול חרישי את השיר. אך אינו נותן שהות לשקוע בעצבות ובגעגועים ומיד עובר לשיירי יידיש העממיים של ורשאבסקי,²⁶ שתמיד ובכל מקום היו שרים אותם, בכל נשף ציוני או נשפי שלום עליכם וביאליק, שירים עליזים, שמחים, על ריקוד הסבא והסבתא:
אכציג ער אונד זיעבעציג זי
שמונים הוא ושבעים היא.

ושיירי חנוכה ופורים, על הטוחן והטחנה, על העגלון עם עגלתו העמוסה נוסעים ונוסעות, על החזן בעיירה, על בעלי מלאכה ומלאכתם. אהובים מאד היו השירים האלה על זאב, והיה שר אותם בכל עת מצוא, ומשמח את כל יושבי האהל.
העברית משתלטת בחיי יום יום, אך עדיין קיים בליל שפות, ומולו ישנה כת ההבראיסטים, והם אדוקים ושרופים עליה, ולא תעלה על דל שפתם אף מילה אחת מחוץ לעברית. הם מכורים לה בדבקות מיוחדת. ביניהם שתי בחורות, יוצאות מהכלל, שרק דוברות עברית, ושפתן היא מליצית תנ"כית. אלו הן שתי האחיות, פנינה החנוכית ואחותה, בוגרות הסמינר העברי לגננות בווארשא, והן קרויות פריביליצקות. שיחתן גורמת לקורת רוח וגם לבדיחות הדעת, ואנו משתדלים לשוחח איתן באותו ניב וסגנון מליצית תנ"כית: אני סועד את לבי, אני שם פעמי אל ערשי ויצועי, שוד ושבר, קצפתי מאד, חרון אפי, נושא חן וחסד לפני - ועוד ביטויים כאלה.

מכתב מן הגולה - מכתב ראשון

פתאום, ביום אחד, יום קיץ חם, בשעת אחר הצהריים כאשר כולם נחים מעט מעמל יומם, מגיע מכתב משם, מהעולם ההולך ונשכח בערפילי המרחק והזמן. דומה כאילו נפל פתק מכוכב לכת אחר, מן השמים. כיצד הגיע לכאן, איזו דרך נודדים הוא עשה במשך ארבעה חודשים עד שהגיע לכאן, לגבעה, אל האל המזכירות? מעטפה דקה, דוויה, סחופה, מקומטת, מרופטת, שאין בה מתום, כולה פצע וחבורה, וחתומה ברשת סבוכה של חותמות. שחורות, אדומות, כחולות, עגולות ומרובעות. וקודם כל החותמת העגולה האדומה של ארץ המוצא, וגודלה כפלח של סלק אדום. להודיע ברבים קבל עמים וארצות כי זהו צבעה של המדינה, וככל גודלה והיקפה כן גדולים עצמתה וכחה. ולציידה מתנוססות שאר החותמות, ובליל של שפות, אנגלית, צרפתית, ערבית, ואין אף פיסת ניר נקיה מהן. היכן כבר לא היתה, ערכה סיור מקיף בכל הארצות השכנות שהיו

26 מרק ורשאבסקי (1848-1907), משורר יידי עממי.

שייכות לאימפריה העות'מאנית, עד שהגיעה לאותה פינה נידחת - פלסטיין. הכתובת המסובכת הינה יצירה בפני עצמה. רואים שכתבו אותה בחבורה שלמה יודעי דרכו של עולם, וביחוד בקיאים בענייני העם היהודי וענייני ישוב הארץ. הכל כתוב בדיו כחולה, באותיות גדולות. וזה לשונה: פלסטינה, עמק יזרעאל, ליד חיפה, עין חרוד, מחנה עבודה, גודד העבודה מחנה עבודה ליד עין חרוד - תל-יוסף, על שם הקולונל יוסף טרומפלדור, עבור החייל יוסף צדיקוב, מאת שמואל אבא צדיקוב, העיירה חמלניק, פלך פודוליה, רוסיה אוקראינה. רואים בחוש שעסקו בה שבעת חכמי חמלניק, וכל אחד השקיע בה את מיטב ידיעותיו ממה שהוא יודע, ממה שקרא, ממה ששמע ומה שקלט מן האויר. וכך בכוחות משותפים יצאה מתחת ידיהם הכתובת המסובכת לעיל. היצירה. ולו היה פה למכתב היה יכול לספר לנו סיפור ארוך ומרתק. היכן נדד וכיצד הגיע בסופו לירושלים, לידי משרד ועד הצירים, כיצד קיבל אותו לידי יוסף ברץ ומסר לועד-הפועל של ההסתדרות, וכיצד הגיע בסופו של דבר לידי אותו תרבותניק הקרוי אצלנו מנדלי מוכר ספרים. וכאשר שוב הגיע עם עגלתו וסוסתו עם שק הספרים, הוציאו מכיס מעילו ומסרו בדחילו ורחימו לידי מזכיר המשק: "הנה כאן מכתב מן הבית עבור אחד מן החברה שלכם".

המזכיר קורא שוב בעיון את כתובת השולח, ופתאום נצנצה מחשבה במוחו: יוסף חמלניק. ופתח בזעקה: "יוסקה! יוסקה! מכתב מן הבית! יוסקה!" שכן כולם מכירים את סיפוריו של יוסקה על העיירה חמלניק וכל עלילותיו ומעשי גבורותיו. נמוך קומה הוא יוסקה, גוף מוצק, זריז, דרוך תמיד כמו קפיץ, אינו הולך כרגיל אלא מרפרף, מרקד, מעופף. קוראים לו - יוסקה מזיק - שכן כינוי זה מציין את החיבה שכולם רוחשים לו, שכן ידו בכל ויד כל בו. תמיד צוחק ומתלוצץ עם כולם ועל כולם, ובכל מקום ובכל אירוע הוא תמיד הראשון, תמיד מעורב עם הבריות והבריות מעורבות בו. עוזר לבת אחת לבחוש בדוד עם המקל הארוך. קושר לה את הצמה למטפחת ושר לה שיר אהבה, והבת דוחפת אותו: "לך כבר יוסקה, לך כבר מזיק!" והוא צוחק. תמיד עליז תמיד צוחק. מספר וצוחק, אך קודם בא הצחוק, ורק אחר כך הדיבור. "אני אומר לך אל תהיה גולם! שמע מה שמספרים לך!" וצוחק. קופץ מעבודה לעבודה, בקי בכל העניינים המתרחשים במחנה, בענייני ציבור, ובעניינים שבינו לבינה. שפתו כליל שפות, יידיש, מעט עברית, רוסית, הכל בערבוביה, והוא שופע את סיפוריו המיוחדים. בשעתו הצטרף להגנה, יצא מהעיירה חמלניק, והצטרף לצבא האדום ללחום את מלחמתו בכנופיות. רכב עם פרשים, מדד את אוקראינה לאורכה ולרוחבה, ואין עיירה אחת אשר לא הגיע אליה. הצטרף לקבוצת החלוצ הראשונה שעלתה מעיירתו לארץ. באישון לילה עזב את הבית, באישון לילה בהיחבא ובהסתר, יצא החוצה ואיש לא ידע באיזו דרך ובאיזה נס הגיע למחוז חפצו.

"יוסקה! יוסקה!" עוברת הזעקה על פני הגבעה. "יוסקה! מכתב מן הבית!" עד שמגיעה הזעקה אליו, והוא מגיח מאיזה מקום שהוא מצוי בו. אץ רץ יוסקה אל המזכירות, ונושם במהירות, מכתב? מכתב? מכתב מן ההורים? לא יאומן. כולם רצים אחריו. מכתב משם? רצים בנים, רצות בנות, כולם רוצים לראות את הפלא הזה. מכתב משם! יוסקה כולו מזיע, מלוכלך. מנגב את פניו מזיעה הניגרת, וכולו מתוח ודרוך.

הוא מתקרב אל אהל המזכירות בהרכנת ראש, בהכנעה מבוששת, שהנה דוקא אליו הגיע מכתב. ומסמיק והולך, ומושיט את ידו הרועדת ונוטל את המכתב לידו. האהל נמלא אדם עד אפס מקום, ורבים מתגודדים בחוץ ומציצים מדי פעם, ומסתכלים אל המכתב. ולהפתעת כולם, ולשמחת כולם, מתחיל יוסקה להקריא את המכתב. שהרי הוא בעצם שייך לכולם. הוא קורא ועיניו צוחקות, ועיניו דומעות, קורא, צוחק, דומע ובוכה. דמעות זולגות מעיניו.

"יוסלה שלי, אהוב שלי, בני בכורי.

"היכן אתה מצוי, אי-שם מעבר להרי חושך, מה אתך? מה שלומך? ולהיכן הגעת? עברו עלינו חודשים רבים, לילות ללא שינה עד שזכינו לקבל מאתך סימן של חיים, את מכתבך מלפני ארבעה חודשים. אות של חיים. כל העיירה היתה כמרקחה, כל הבעלי-בתים המכובדים קראו את מכתבך ואיש אינו מבין היכן אתה מצוי. כותב אתה שהנך מצוי עם כל החברה באיזה מחנה צבאי, באיזה מחנה עבודה, באיזה גרוד של הקולונל טרומפלדור. מי הוא? יהודי או גוי. הרבה שמועות מהלכות עליו. יש אומרים שהוא אנגלי. מה אתה סוף סוף, חייל, או קצין, בחיל הרגלי או בחיל הפרשים? לא מבינים הרבה. אתה כותב כי הנכם מייבשים ביצות! כיצד מייבשים ביצות? עיירתנו מוקפת ביצות ואיש אינו מנסה לייבש אותן. לשם מה? מה אתה אוכל, מה אתה שותה, היכן אתה גר? מה פירוש באהל בגשם, בסערה בשלג, בכפור. איך זה אצלכם חורף בלי שלג, בלי כפור, רק גשמים. אין אני מבין שום דבר על מה שאתה כותב.

"יוסלה שלי, יוסלה שלי, נעלמת ודי. השארת אותנו כאן בעיירה, ומה יהיה איתנו, ומה יהיה עם האחים שלך ועם האחיות. אחיך הרשלי יורד לחיינו, הוא רוצה לנסוע אליך. עוד לא מלאו לו חמש עשרה שנה, עוד לא התבגר כל צרכו. לאיזו פינה נידחת התגלגלת, פלסטינה קוראים לה. הרי זה כפי שהבריות מתארים לא רחוק מארץ ישראל. ולמה ממשיכים לקרוא בשם של גויים. האם זה רחוק מירושלים עיר הקודש. כבר הגיע הזמן שתקראו את פלסטינה ארץ-ישראל, וכי תמליכו מלך. למען השם שיהיה מזרע דוד המלך. אני סומך עליך.

"העיקר, בני היקר, שאתה חי וקיים, והלואי שעוד נספיק לזכות לראותך פנים אל פנים, גם אני גם אמא, ויתר בני המשפחה. היכן? מתי? רק אלהים בשמים הוא היודע. הנה יושבת אמא על ידי בוכה ומקוננת ונאנחת, ושולחת לך את מיטב אהבתה, ואת דאגתה. שמור בני על בריאותך, שמור על כוחותיך הדלים. תישן יפה, תאכל יפה, והלואי שעוד נזכה לראותך.

"הוי יוסלה שלי, אני נושק לך בכל חום לבי, ואמא נושקת לך. כולם מתגעגעים אליך ונושקים לך בכל חום לבם. אני מחבק אותך ומאמץ אותך אל לבי הכואב.

אביך אוהבך,
שמואל אבא".

שומעים בני החבורה שהתכנסו כאן, אלה שבאהל, ואלה שמתגודדים סביבו. מישהו מחייך, מישהו מזיל דמעה. פעם צוחקים, פעם בוכים. כולם מתוחים מאזינים ברעדה לקריאתו של יוסקה, לצחוקו, לבכיתו. רועדים ונרגשים כאילו אביהם כותב להם, כאילו

קיבלו פרישת שלום חמה מן הבית הישן. ולאט לאט נזכרים כי אכן אמנם השאירו שם בעיירה אבא ואמא, אחים ואחיות, ומתי עוד יזכו לראותם בחיים.

השמש שקעה, נטו צללי ערב. לאט לאט מתכנסים באהל הגדול. התיישבו מסביב לשולחנות, עצובים, מהורהרים. ועולה המחשבה, החשש, שאם קורים נסים, כשם שהמכתב הגיע, יכול לקרות נס, ופתאום בדרך לא דרך יגיעו לכאן גם הזקן והזקנה. שמואל אבא ואשתו שלו. אבא ואמא.

היו עומדים נדהמים והמומים מכל מה שרואות עיניהם. מכל מה שמתרחש כאן. רואים כמו עיניהם את בניהם ובנותיהם, ולא היו מכירים אותם כלל. שומעים את שפתם ולא היו מבינים מילה אחת. כאילו אינם יהודים. אף מילה ביידיש, נישט אַ יידישע וואָרט. משהו משונה מדברים הם בינם לבין עצמם, גם הצעירים גם הצעירות, בלשון הקודש. היו רואים לפנייהם בריות משונות. מלוכלכים, בלתי מגולחים, בלוריות פרועות לראשיהם, זקנים מדובללים, עינים אדומות, טרוטות. לובשים מכנסים קצרים, מהלכים עם גופיות, בלי גופיות, עם חזה שעיר, עם גרבים, בלי גרבים, נעלים צבאיות כבדות, עם סנדלים, רגלים פצועות, חבושות עם תחבושות ועם סמרטוטים מבר, הכל מלוכלך בבוץ שחור דביק.

הכנות כולן מבתים של בעלי-בתים מהוגנים ומכובדים, תסרוקתן קצוצה, מטפחת על הראש, חולצה אפורה, מכנסים כחולים קצרים מבר גס, עומדות מפויחות מלוכלכות, ובוהשות במקל ברוד הגדול, ספק מרק ספק דייסה, והרוד עומד על שלוש אבנים גדולות, מוסק בגזרי עצים, בפחמים, בקוצים יבשים. העשן נישא על פני כל הגבעה, והבנות צוהלות, צוחקות, מתלווצצות, ושרות שירים עליזים. רבה כאן השמחה, אין קורת גג תחת ראשם, גרים באהלים מרופטים ישנים, מתכנסים באהל אחד גדול, אוכלים מרק תפל, או שותים תה חם עם סוכר או עם צמוקים מצלחות אמאיל, ואין העצב והקדרות שורים עליהם, להפך הם שרים שירים עליזים, ורוקדים עד שעה מאוחרת בלילה.

היו עומדים מסתכלים נדהמים ולא היו מעלים על דעתם שאלה הם בניהם ובנותיהם, יוצאי חלציהם, אלא איזה מחנה אסירים שהוגלו לסיביר, או מחנה שבויים שוביהם הגלום לאיזה מקום נידח ונשכח מלב. ועל אף הכל, הכל הומה רועש, רבה השמחה, וההילולה.

ועמד רבי שמואל אבא, וזעק זעקה גדולה: "געוואלד! משוגעים! מטורפים! חסרי דעה! רק אלוהים בשמים יצילם וישמרם מכל צרה ומפגע רע". אך שום נס לא קרה. אין מאמינים כאן בניסים. איש לא הגיע, איש לא החריד אותם, איש לא פגע בשמחתם וביגונם, איש לא הפר את אמונתם הלוהטת. וכך נשאר עזובים לנפשם ושמחים בגורלם.

בחדר האוכל העוטה חשכה של ערבית עדיין ישובים מסביב לשולחנות מהורהרים, עצובים, חושבים. לא הועלו האורות, רק עששית קטנה העומדת על ארון הספרים מפיצה אור מבליח, ורבו הצללים. הם משוחחים חרישית, פולטים מילים, משפטים, כאילו מדברים אל עצמם או לישובים בקרבתם, במכתבו של שמואל אבא שיש בו הרבה רמזים. אחד אומר, משיח את לבו: "צודק הזקן. מה שאין אנו מעיזים להעלות על

דל שפתותינו אומר הוא בכל חום לבו בכל להט אמונתו: 'ארץ ישראל מלכות ישראל, ירושלים עיר הקודש, מלך מזרע דוד המלך', דברים הכמוסים עמוק בלבנו. האיך חש הזקן את ימות המשיח? ומתחיל חרש לזמזום: "חבלי משיח, חבלי משיח, בן דוד בא". וכולם שרים חרש, מזמזמים. ופשטו הצלילים, המנגינה החרשית, על פני כל הגבעה. חבלי משיח.

*

מאותו יום ששמואל אבא קיבל המכתב מיוסקה, מיום שנודע לו כי יוסקה חי וקיים בארץ הקודש, ניטלה השינה מעיניו והמנוחה מנפשו. רבים בעיירה שוחחו במכתב זה, קראוהו שוב, וניסו לחדור לעומקו. חברו יחד מנין של יהודים, תלמידי חכמים, חסידים ויראי שמים, וביניהם חיים לייב הדיין, ליבר הזקן לבית צמת, דוד הירש המקובל, ועוד כדומיהם. מתכנסים יחדיו סמוך לתפילת מנחה בבית המדרש הישן, יושבים בעלטה ומשוחחים יחד חרישית ומעלים אגרות וסיפורים. סיפורי פלאות ונסים של צדיקים וגדולי הדור, ואת דברי הנביאים, במיוחד ספר ישעיהו וספר דניאל, שהחלו שוב לעיין בהם, ואת כל פירושיהם בתלמוד ובמשנה. ועיינו שוב בספר הזוהר, ובספרי קבלה שונים, ומחשבין את הקיצין. כי אין הדברים פשוטים כלל. מכתבו של יוסקה הסעיר את נפשם. מכתב שכזה מארץ הקודש. מתארגנים גרודים, באים ממרחקים. האם אין אלה ימות המשיח. ואולי מיוסקה וחבריו תבוא הישועה והגאולה, מי נביא וידע? תשועת ד' כהרף עין.

בואו יהודים, ונעשה שוב את החשבון. הנה אנו עומדים בימות המשיח. הלוא היתה כבר מלחמת גוג ומגוג, מלחמת העולם. הרי היתה כבר מהפכה אחת ומהפכה שנייה. הכל נעשה הפקר, החיים והרכוש. הרי היו כבר פרעות ביהודים, הרי כולם מכריזים על בניינו של עולם חדש. אין זאת כי אנו חיים בימות המשיח. כל מה שקרה וקורה אלה הם חבלי משיח.

שמואל אבא חי בכל רמ"ח אבריו את התחושה הזאת, והוא ספוג כולו סיפורים אלה ורמזים אלה, וחולם חלומות. צועד שמואל אבא סמוך לתפילת מנחה כדרכו זה זמן רב, מקיש במקלו בקרקע, ומזמזם לעצמו: חבלי משיח, חבלי משיח, חבלי משיח, בן דוד בא. מרגיש הוא נהרה ושמחה. איזה רוח גדולה נחה עליו. מתקרב אל שולחן היושבים ושר ומוחא כפיים. חבלי משיח. וכולם נדבקים אליו ושרים. חבלי משיח, חבלי משיח, ועלתה הזמרה למרום, והתמזגה עם שירת הצעירים שבאה מן המזרח, מאהל המועד. הם לא ראו, רק שמעו. והם התמזגו יחד וירדו על פני כל הארץ והפיחו תקוה ונחמה, ואת בשורת הגאולה. חבלי משיח. חבלי משיח.

נספח ב: שירים

צלילי הניגונים, הסיפורים והשתיקה, מהצד של אבא ומהצד של אימא, בקעו עם כתיבת ספר שירי האחרון *אמדה ירושלים: מזמורים ושירים* (ירושלים: דבריים/כרמל, 2008),

עם רישומים של אורנה מילוא), שממנו מצוטטים השירים שלהלן. צלילי קולה של אמי הם שליוו אותי בשיר "סליחות" שכתבתי בירושלים בעמק המצלבה, באלול תשס"ג, בלב האינתיפאדה השנייה, ביום השנה למותה. בכתיבה ליוותה אותי גם משמעותו של ראש השנה לאמי. היא ידעה שהתחלה חדשה איננה דבר מובן מאליו, שהתהום פעורה לספה.

הקשר אישי זה מוסיף הד גם לשורות הפיוט "אחות קטנה", לתחינה: "אל נא רפא נא למחלותיה / תכלה שנה וקללותיה", ולשאלה הנוקבת: "מתי תעלה בתך מבור / מבית כלא עלה לשבור".

סליחות

יום השנה למותה של אמא נשלף מתוך הזמן
אדם כשחלת הערב היורד לאט.
בין שלהי קיץ ובכרות הסתו יבֵּרֵא הַזְמַן מַחֲדָשׁ
ובינתיים תרוה הלבנה סליחות ותתמעט.

קולה של אמא המזויף בשירה מקים
את המעורר לסליחות לבית הכנסת של הרמ"א.
מה עורך בה בנעוריה על משפכה?
מה הקים בה משנמחק?

ומה מעוררים בי פעמיה החוצים
את נהר השתיקה המשחיר בעמק?
מה הקול
המזויף, חורק בקוצים, מקים
משברי ים קדמון שלחשו כאן פעם?
עמק המצלבה, י"א באלול תשס"ג

את השירים "שובם של האבות", ו"זרעאל" כתבתי במהלך ההגהות הממושכות על כתביו של אבי, כאשר רטט הקול הנושא את הדורות שהיו, שקם אז בתוכי, שב ותבע את מקומו, שב ותבע תשובה על מקומי, על מקומן של בנותיי בשושלת הרצף שמעבר למרחק, ועל מקומם של נופי הארץ, כשכבות של זיכרון קרוב וזר, ובהד של ניגון שנמשך.

שובם של האבות

בלילות הם נקבצים, מערטלי ארונות
במיחד אלה שמשוהו משלהם נשמר בבית.
דורות דורות הם נקבצים לתבע את צלם, את הדרם
עכשו משקעקעו הקירות

לֹא מִסְתַּפְקִים עוֹד בְּצִיּוֹן מוֹתֵם וּקְבוּרָתֵם עַל שֶׁעַר סְדוֹר 'שְׁעָרֵי רַחֲמִים' לֹר' יַעֲקֹב עִמְרִין
 לֹא בְּצִלּוֹם מִכְתָּב בְּכַתְב־יָד רַבְנֵי שְׁהֵלָה לִירוּשָׁלַיִם מֵאוּקְרָאִינָה
 אֶפְלוּ לֹא בְּקוֹלוֹת הַיְלָדוֹת, הַמְצַטְרְפוֹת אֵלַי בַּמְלִיחָה מְלָכָה לְרִצּוֹת
 אֶת הַסָּבָא הָרוֹקֵד כָּל הַלַּיְלָה בַּחֲצֵר בְּתֵי הוֹרְנִשְׁטֵיין,

(קוֹלוֹתֵיהֶן הֶרְכִּים נִשְׁזָרִים
 בְּקוֹלֵי סָבִיב נֵר הַבְּדֵלָה
 וְאוֹרְגָנוּ וּמִיץ עֵנָבִים בְּלַחֲיֵיהֶן
 הַמְנַמְנְמוֹת מְעֵלְפוֹן הַשֶּׁבֶת)

לֹא, הֵם לֹא מִסְתַּפְקִים עוֹד בְּמַחְוֹת נְדִיבוֹת (אִם כִּי מוֹעֲטוֹת) אֱלֹה
 עֲכָשׁוּ הֵם תּוֹבְעִים לְעֲצָמָם אֶת הַחֶלֶל, לְפָחוֹת בְּלִילוֹת
 לְפָחוֹת עַד שִׁנְחוּ הַמְרַצְפוֹת, יִטְיַחוּ הַכְּתָלִים
 וְחֲרָטוּם הַדִּירָה יִפְלִיג שׁוֹב לְזִרְיָהּ הַרְחַק מִמְקוֹר אֶפְלָתָם.

בְּלִילוֹת הֵם נִקְבְּצִים, מוֹדְדִים אֶת חֲדָרֵי הַיְלָדוֹת
 מְבָרְרִים אוֹתָן לְאוֹשִׁיּוֹתָן, לְזֶרְעוֹן, לְעֵרוֹב הָעֵבוֹר בְּרַחֵם
 מִי הַשְּׁפִיר שֶׁהֵעֵלוּ, חֲלִילָה, עֲכִירוֹת תְּשׁוּקָה זָרָה, פְּרוּצָה
 לְזִמְזוֹן הַנֶּצֶב עַל טְלָפוֹ וְקֶצֶף בְּהוֹל בְּנַחֲרֵיו.

בְּלִילוֹת הֵם נִקְבְּצִים, מְכַלִּים אֶת תְּאוֹתָם בְּחֶלֶל
 הַמְרַצֵּף בְּדַמֵּי שְׁלוֹמָם, בְּנֶקֶם מוֹתָם, בְּאֶפֶר
 שֶׁהֵם מְפֹזְרִים עַל הַסֶּף עִם בְּרָכָה מְאוֹרֶרֶת
 גוֹדֶרֶת גְּבוּל לְצוֹרְרִים בְּדַבּוֹר מְהִיר, מִתְנַגֵּן.

בְּלִילוֹת הֵם נִקְבְּצִים, מְנִינִים מְנִינִים לְהַרְסוֹת
 נְדָחִיקִים לְסִיד הַטָּרִי, לְטִיט, לְשִׁפְכָטַל
 לְכֵן מְאֻבָּקוֹת גְּלִימוֹתֵיהֶם כְּשֶׁבִלְהִקָּה אַחַת הֵם מְגִבִּיהִים עִם שַׁחַר -
 יִדְעֵתִי זֹאת מֵהַנוּצָה הַכְּחֵלָה שֶׁהוֹשִׁיט לִי חֵאסֶן

מְעַבִּיר כֶּף טִיחִים עַל לַחֲיֵי הַקְּרִירוֹת שֶׁל כְּתָל:
 נוֹצַת טָנָס הַדִּיּוֹ שֶׁצִּנְחָה כְּשֶׁפָּרְחוּ בְּמִשְׁבַּב זְדוּנִי
 מִבְּעַד לְסֶפֶת הַנִּילוֹן הַמְּגַחֶכֶת שֶׁהִקְמָנוּ,
 מִתְרַחֲקִים אֶל אֶפֶק מְרַצֵּד בְּאוֹתִיּוֹת.

וְהֵרִי יִדְעֵתִי שִׁישׁוּבוּ - הֵרִי נִתְנוּ סִימָנִים.
 כָּכֵר חֲדָשִׁים נִשְׂרָכוּ כְּנִפְוֹתֵיהֶם בְּמִצְעִים
 הַשּׁוֹחִים בּוֹזְעָה. וְעֵתָהּ, מִשְׁנַמְלָטָנוּ עַל גֵּב דָּג

מְפָרֵר בְּשִׁשִּׁי בְקָר

הם נחפזים להשחיר את הכתל בצללי ארון
 בטרם תסגר המחלה מבעדה יחמקו
 בטרם יתקרב צחוק הילדות
 לסדינים המסידים מחדש.

גם מפות לבנות הם נחפזו למתח, עורכים קצרת סדר
 יודעים כיצד יוטלו עליה טפות דם ויזין ודמעות לדה ונדה
 - עסקי נשים להם בפלג זה של המחלה
 עסקי נשים רחמניות, שטופות בהכלי הזמן.

13.3.2000

שירי העמק, מחזור

1. יזעאל

צפור שסועת זנב חגה מעל השדה
 נוקבת צווחות עקשניות, מתמרקזות -
 צפור האגדות הרוסיות, גלגול
 הנפש התובע לעצמו מקום
 בהורה מתמשך הרחק מחלקות
 המרעה של המתים.

העמק. ארץ אהבתו הסעורה של אבא
 שהתנקזה לכוונת רק זוהרת בין שפה לשפה,
 משביע בה, באחורי דירה על כביש ראשי,
 חרפת יום קטנות וזעה, מכשף
 אותי בעבותות אוב אל חלום
 קודם בין קישון וערפלי גלעד.

ברכות דגים קוצפות מזלגות מים
 טוחנות נתזים למרחק קציר בוחק
 לצל האימפוטוס הצרוב בעשב חם
 למוץ הקם בגצי ניר מול
 להק שחפים מתפצח וצונח
 ברפים דפים של מעוף מהבהב.

והמחיקה. שכבה שכבה. בשקט הקרוש

עם צָהָרִים בֵּין תֵּל יוֹסֵף וּבֵית הַשֵּׁטָה
עַד כְּבִישׁ הָעֵמֶק הָאֲנֶכְרוֹנִיסְטִי לְרִגְלֵי הַגְּלֹבֶעַ.
הַמְּחַקּוֹת - זֶה הַשְּׁעוֹר
בּוֹ יֵשׁ בְּהֵנֶף יָד זּוֹרְעַת לְגַנֵּב אֶת מִקְסֵם הָאוֹר
לְשַׁלַּח אֵשׁ בְּקִמָּה בְּשָׂדוֹת קוֹמִי,
לְהַצִּית שׁוֹב מֶה שְׁנַמְחֵק.

קוֹמִי קוֹמִי אֵשׁ יְחִידָה
צָרְכִי אֶת הַמְּחִיקָה שְׁלֹךְ
הַטְּבִיעִי בִּי אֶת הַחוֹתֶם
אֶת מְכוּהַ זֶרַע אֶל
לְדְרָאוֹן
זְכְרוֹן עוֹלָם